

APRILSKI RAT 1941, Zbornik dokumenata, izdanje Vojnoistorijskog instituta, knjiga 1, Beograd, 1969. godine

Zbivanja raznovrsnog karaktera (iz diplomatskih odnosa međunarodnog značaja, vanjske politike, ekonomskih i trgovačkih ugovora sa inostranstvom, unutrašnje politike, nadmetanja vodstva HSS sa vladajućim slojevima srpske buržoazije oko podjele vlasti, stanja u vojsci, djelatnosti KPJ i naprednih omladinskih organizacija itd.), koja su prethodila rasulu državne organizacije i oružanih snaga Kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941. godine, predmet su proučavanja šireg kruga istraživača i naučnih radnika koji se bave izučavanjem i pisanjem suvremene historije jugoslovenskih naroda. U svojim istraživanjima oni su uvijek morali ulagati posebne napore da, na osnovu dokumenata, prikupe bitne činjenice i dođu do zaključaka o svim prilikama koje su na međunarodnom planu i u okviru jugoslovenske države, u periodu od početka 1938. do kraja aprila 1941. godine, bile značajne za momentalno stanje i buduće događaje. Pošto ne postoji sredena zbirka najvažnijih dokumenata, diplomatskog, državno-upravnog i vojnog i drugog karaktera za čitavo razdoblje od osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do propasti Kraljevine Jugoslavije, osjećala se nužna potreba da se bar prikupe i objave najvažniji dokumenti za period koji je neposredno prethodio agresiji i okupaciji zemlje.

Vojnoistorijski institut iz Beograda, nakon višegodišnjeg prikupljanja, istraživanja i odabiranja preostataka izvorne građe iz svog i drugih arhiva u zemlji, uz dopunu pojedinih dokumenata iz publikovanih zbirki na engleskom (*Documents of German Foreign Policy — DGFP*), talijanskom (*I Documenti Diplomatici Italiani — DDI*), njemačkom jeziku (*Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik — ADAP*; i *Alianz Hitler—Horthy—Mussolini*) i nabavljenih dokumenata iz Nacionalnog arhiva (NAV—N i NAV—I) u Vašingtonu (*Washington*), objavio je prvu knjigu iz Zbirke dokumenata *Aprilski rat 1941*, koja je, u izdanju latinicom, izašla iz štampe krajem 1969. godine.

Prva knjiga ove zbirke, čiji je redaktor potpukovnik Dušan Gvozdenović, a odgovorni urednik general-major Fabijan Trgo, načelnik Vojnoistorijskog instituta, obuhvata događanje od marta 1938. do zaključno decembra 1940. godine. U ovoj knjizi, kao početak jednog od perioda postojanja Kraljevine Jugoslavije, smišljeno se predočavaju dokumenti iz marta 1938. godine, ne samo zbog agresivnog upada njemačkih fašističkih trupa u Austriju i njenog priključenja Njemačkoj, već i zbog toga što je tim događajem bitno izmijenjena vanjskopolitička situacija Jugoslavije, saglasno kojoj se unaprijed mijenjala i unutrašnja politika vladajućih krugova. Od tada, potencijalnim agresorima (talijanskim, mađarskim i bugarskim trupama) pridružuju se na granicama oko Jugoslavije i njemačke nacističke trupe. Decembar 1940. godine nije uzet za završetak knjige iz posebnih razloga periodizacije, već zbog broja objavljenih dokumenata i obima knjige. Izdavanjem sljedeće knjige ove zbirke, objaviće se dokumenta zaključno sa aprilom 1941. godine. U ovoj knjizi, poslije kratkog predgovora izdavača (str. 5—8), hronološkim redom izloženo je 335 dokumenata sa potrebnim objašnjenjima ispod teksta (str. 11—985), nakon čega slijedi registar ličnih imena (str. 991—1002), registar geografskih naziva (str. 1003—1016), registar ustanova, organizacija, jedinica i drugih pojmova (str. 1017—1029), tematski registar (str. 1030—1032) i sadržaj (str. 1033—1051) koji, uglavnom, ukazuje na kojoj stranici knjige se, prema naslovu koji je izvučen iz teksta, može redosljedno pronaći svaki od 335 objavljenih dokumenata. Uz neke od objavljenih dokumenata umetnute su fotokopije njihovih originala. Radi lakšeg sna-

laženja i bržeg pronalazjenja željenog dokumenta iz sadržaja knjige, korisnije bi bilo da kao prva rubrika sadržaja bude numeracija dokumenta, a zatim ostalo (naslovni tekst dokumenta i stranica na kojoj je odštampan).

Prema zamisli izdavača, koju je izložio u predgovoru, nastojalo se da objavljeni dokumenti istraživačima pomognu pri proučavanju dva osnovna problema: preorijentacije prozapadne vanjske politike Kraljevine Jugoslavije na politiku zbližavanja s nacističkom Njemačkom i fašističkom Italijom; i stanja u jugoslovenskoj vojsci putem dokumenata njenih komandi i državnih organa, u odnosu na politiku odbrane zemlje — a posredstvom ova dva osnovna i sa nizom pratećih problema veoma složene vanjske i unutrašnje političke situacije. Međutim, pažljivim proučavanjem objavljenih dokumenata koji se usredsređuju na dva osnovna navedena problema, mogu se grupisati tematske cjeline, naročito interesantne za istraživače koji se bave predratnim razvojem revolucionarnog radničkog pokreta, i one, koji na osnovu objavljenih dokumenata žele da izvode zaključke o uzrocima sloma Kraljevine Jugoslavije i opredjeljenja političkih struktura, a posebno raznih slojeva među narodima i narodnostima bivše države u prvoj godini okupacije i početnom periodu narodnoslobodilačkog rata. Zbog toga će ovaj prikaz biti prilagođen tim potrebama, uz kratak osvrt o tematici izloženoj kroz važnija dokumenta.

Prema sadržaju dokumenata i na osnovu fragmentarnih podataka koji se uzgred tretiraju u pojedinim dokumentima, mogu se izvući tematske cjeline iz sljedećih oblasti: vanjska politika; unutrašnja politika i stanje; djelatnost KPJ; vojna problematika. Unutar svake tematske cjeline postoji niz problema koji su interesantni za istraživače raznih aspekata (privrednih, trgovinskih, političkih, socijalnih itd.) opće i vojne politike Kraljevine Jugoslavije.

*Vanjska politika.* Dokumenti vanjskopoličkog značaja započinju nasilnim priključenjem Republike Austrije nacističkoj Njemačkoj. Pošto su 12. marta 1938. godine njemačke trupe prešle austrijsku granicu i istog dana uveče umarširale u Beč, i pošto je sutradan pronacistička vlada Sajs—Inkvarta (*Seys—Inquart*) proglasila priključenje svoje zemlje njemačkoj državi, predsjednik kraljevske jugoslovenske vlade je već 15. marta 1938. godine, pred šefovima parlamentarnih klubova, dao pomirljivu izjavu o spoljnoj politici Kraljevine Jugoslavije u odnosu na očigledan agresivni akt njemačkih revanšista, bez obzira što je izbijanje njemačke vojske na dotadašnju austrijsko—jugoslovensku granicu predstavljalo potencijalnu prijetnju integritetu Jugoslavije. Nadalje, iz dokumenata vide se stavovi vladajućih krugova Kraljevine Jugoslavije u odnosu: na susjedne zemlje i obratno; na preorijentaciju dotadašnje prozapadne politike sa ciljem poboljšanja odnosa sa nacističkom Njemačkom i fašističkom Italijom, uz stalan diplomatski pritisak ovih agresivnih zemalja; prema čehoslovačkoj krizi; prema Društvu naroda; prema Balkanskom paktu; prema politici fašističke Italije u odnosu na Albaniju i Grčku i naknadnoj agresiji; prema zamisli o zaključenju pakta između Njemačke, Italije i Jugoslavije. Za ove i niz sprovednih problema postoje autentični podaci u dokumentima, koji su označeni rednim brojevima: 2, 3, 5, 6, 8, 14, 15, 21, 22, 23, 24, 30, 33, 40, 42, 44—47, 56—57, 59, 61, 63, 65—67, 71, 73, 75—76, 80, 84, 90, 93, 115, 116, 118, 126, 132, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 186, 190, 198, 202, 208, 222, 225—226, 250, 266, 268, 278—280, 286, 293, 298, 303, 305, 307, 311—312, 314—315, 323, 328, 331 i 333. Veoma interesantan prikaz o razvoju vojnopolitičke situacije u Jugoslaviji i njenoj vanjskopoličkoj orijentaciji za period od 1. X 1935. do 1. VII 1939. godine dao je njemački vojni ataše pri ambasadi u Beogradu fon Faber di For (*von Faber di Faur*) u svom zbirnom izvještaju (dokument br. 65), kojim je nakon izvršene predaje dužnosti uručio Odsjeku za vojne izaslanike Generalštaba kopnene vojske Komande kopnene vojske u Berlinu. Sadržaj ovog izvještaja dokazuje da su njemačkoj obavještajnoj službi i diplomatskim predstavnicima bili veoma dobro poznati ne samo podaci o unutrašnjopolitičkoj situaciji i najvažnijim previranja u zemlji već i stanje u oružanim snagama, a posebno sve namjere jugoslovenskih vladajućih krugova u odnosu na momentalnu i planiranu vanjsku politiku.

Odnosi Kraljevine Jugoslavije prema Savezu Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) i obratno mogu se, uglavnom, rekonstruirati prema dokumentima, koji su označeni rednim brojevima: 4, 78, 104, 129, 145, 192, 194, 209, 212, 219, 221, 234, 259, 268, 274 i 281. Osim službenih stavova, iz njih se može uočiti raspoloženje naroda, vojničkih masa, naprednih krugova i revolucionarnog radničkog pokreta u odnosu na težnje da se, u toku 1939. i 1940. godine, poboljšaju odnosi sa SSSR-om

i pristupi ostvarivanju konkretnijih aranžmana, u cilju sprečavanja prijetnji predstojeće agresije fašističkih sila.

*Unutrašnja politika i stanje.* Za ovu tematsku cjelinu vezani su dokumenti koji tretiraju: opće stanje i raspoloženje u zemlji u odnosu na vanjsku i unutrašnju politiku Kraljevine Jugoslavije (dokumenti broj: 30, 35, 42, 65, 69, 70, 78, 92, 119, 139, 142, 172, 181, 231 i 233); problematiku »Hrvatskog pitanja« i raznovrsnih aspekata reagovanja u vezi sa stvaranjem Banovine Hrvatske (dokumenti broj: 9, 30, 69, 77, 79, 80, 91, 133, 135, 139, 142, 143, 147, 155, 163, 169, 171—172, 237, 255, 275, 299 i 368); raspoloženje javnog mnjenja u odnosu na cjelokupnu politiku vladajućih krugova jugoslovenske države (dokumenti broj: 35, 41, 58, 65, 81, 82, 85, 92, 108, 109, 137, 143, 155, 161, 174, 191, 194, 214, 217, 221, 222, 230, 235, 252, 256, 267, 272, 275, 281—282, 288, 289, 295, 320, 321, 322, 334 i 335); organiziranje i djelatnost pete kolone pod pokroviteljstvom njemačkih, talijanskih, mađarskih, bugarskih i albanskih agentura (dokumenti broj: 39, 64, 89, 120, 143, 159, 167, 182, 191, 213, 216, 220, 240, 243, 247—248, 251—252, 254—255, 271, 276, 289, 295, 299, 308, 321, 334—335).

U ovu tematsku cjelinu svrstana je posljednja podgrupa (peta kolona) kako bi istraživači mogli proučavati unutrašnje prilike u zemlji uporedo sa proučavanjem uticaja potencijalnih agresora na raspoloženje među grupacijama neslavenskog življa i naroda jugoslovenske zajednice u cilju pripreme svojih agresivnih planova. Inače, ova podgrupa normalno bi se mogla uklopiti u tematsku cjelinu o vojnoj problematici, pošto je najveći broj dokumenata bio sastavni dio raznih dosijea pojedinih vojnih komandi i ustanova kraljevske jugoslovenske vojske i vojnih atašea, potencijalnih agresora, pri ambasadama u Beogradu.

*Djelatnost KPJ.* Za proučavanje djelatnosti KPJ od marta 1938. do kraja 1940. godine od sada većini istraživača i naučnih radnika iz domena razvoja revolucionarnog radničkog i naprednog pokreta nisu bili dostupni arhivski dokumenti vojnog karaktera, pa prema tome ni procjene vojnih komandi i ustanova kraljevske jugoslovenske vojske o djelatnosti komunista i napredne omladine, raspoloženju radničke klase i narodnih masa u pojedinim pokrajinama u odnosu na politiku vladajuće buržoazije, itd. Posebno, a što je naročito važno za ocjenu stavova KPJ o pitanju odbrane zemlje, nedostajali su autentični dokumenti vojnih organa o djelovanju komunista u jedinicama i ustanovama kraljevske vojske. Cjelokupna ova problematika, u odnosu na potpun ili djelimičan sadržaj dokumenata objavljenih u knjizi, može se podijeliti na nekoliko podgrupa.

Prvu podgrupu sačinjavaju izvještaji raznih vojnih komandi i ustanova, žandarmerijskih i policijskih organa o djelatnosti KPJ na širem području ili u pojedinim gradovima i naseljima (dokumenti broj: 51, 109, 124, 129, 132, 135, 145, 147, 150, 155—156, 161—162, 167—168, 178, 195, 257, 275, 295 i 322). Vojni krugovi bili su inicijatori osnivanja posebnog »Jugoslovenskog antimarksističkog komiteta za suzbijanje širenja marksizma u Kraljevini Jugoslaviji«, koji je 1939. godine razradio svoj opširan »Program rada«. U ovom programu (dokument br. 162), pored općih ciljeva »komiteta«, razrađeni su posebni zadaci pojedinih institucija (Ministarstvo prosvete, Ministarstvo vojske i mornarice, Ministarstvo pravde, Ministarstvo trgovine i industrije, Ministarstvo fizičkog vaspitanja naroda, Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja, Opština grada Beograda i Ministarstvo saobraćaja) radi borbe za suzbijanje marksizma, odnosno raznovrsne djelatnosti KPJ.

U drugu podgrupu, a pošto predstavljaju suštinski program KPJ na osnovu kojeg se i razvijala djelatnost komunista na čitavoj teritoriji zemlje, mogu se svrstati razni proglašeni, leci, rezolucije, pisma i članci CK KPJ i njegovih članova, kao i proglašeni Inicijativnog odbora Stranke radnog naroda i podružnica stranke (dokumenti broj: 1, 29, 36, 52, 85, 107—108, 144, 156, 163, 229, 258, 265, 273, 282, 325, 330). Iako su svi ovi dokumenti već objavljeni u drugim publikacijama, izdavač ih je razvrstao u knjizi hronološkim redom da bi istraživačima olakšao proučavanje suštine proteklih zbivanja, upoređivanjem sa tada objavljenim smjernicama KPJ.

Treću podgrupu sačinjavaju dokumenti (broj: 20, 64, 155, 158, 259 i 282) o djelatnosti klasnog sindikalnog pokreta, a na osnovu izvještaja vojnih komandi i procjena Generalštaba kraljevske jugoslovenske vojske.

Četvrta podgrupa obuhvata dokumente (broj: 35, 37, 54, 64, 121, 145, 147, 154, 160, 170, 178) o djelatnosti naprednog omladinskog pokreta i prijedloga vojnih, žandarmerijskih i policijskih organa da se ta djelatnost spriječi. Veoma je karakterističan »Izveštaj Uprave grada Beograda od 1. juna 1939. Glavnom Generalštabu o političkoj aktivnosti studenata na Beogradskom univerzitetu«, jer se iz tog doku-

menta (br. 54) može jasno zaključiti kakvo je bilo raspoloženje i opredjeljenje većine studenata o bitnim unutrašnjim i vanjskopolitičkim problemima zemlje.

Petu podgrupu sačinjavaju dokumenti (64, 124, 129, 134, 162, 166, 246, 253, 257, 272, 277, 281, 290, 334) o djelatnosti KPJ u vojsci, a na osnovu izvještaja vojnih komandi, procjena i naredbi Ministarstva vojske (npr. dokument br. 129) »Naredba Ministra vojske i mornarice od 25. oktobra 1939. za energično suzbijanje svake komunističke aktivnosti u vojsci« i referata partijskih rukovodilaca (dokumenat br. 281 »Izvodi iz referata Mitra Balkića — o radu u vojsci — na Petoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije 19—23. oktobra 1940. godine«). Količko su se državne i vojne vlasti plašile djelatnosti komunista u vojsci, vidi se i po tome što su predlagale drastične mjere (dokumenat br. 124 »Izveštaj Glavnog Generalštaba od 19. oktobra 1939. Ministru vojske i mornarice o pojačanoj aktivnosti KPJ u narodu i vojsci i predlog za formiranje koncentracionih logora«; dokumenat br. 277 »Predlog Ministra vojske i mornarice od 4. oktobra 1940. predsjedniku kraljevske jugoslovenske vlade da se donese uredba o pozivu komunista u radne bataljone«, koje su u jesen 1940. godine realizirane formiranjem nekoliko radnih bataljona — u stvari koncentracionih logora — u koje su navodno »na vježbu« pozvani rezervni oficiri-komunisti. Umjesto da se takav postupak primijeniti na destruktivne petokolonaške elemente, za koje su državne i vojne vlasti imale srede podatke u dosijeima svojih obavještajnih organa, represivne mjere primijenjene su prema komunistima i naprednim pojedincima, bez obzira na to što je vladajućim krugovima bilo dobro poznato da se KPJ zalaže za pripremu naroda radi odbrane zemlje od fašističkih agresora.

*Vojna problematika.* Bez obzira na to što je najveći broj dokumenata u objavljenoj knjizi po svojoj sadržini pretežno vojne prirode (izuzev podgrupe: proglašiti . . . KPJ, i dokumenata čisto diplomatskog karaktera), njihov prethodni izbor i klasifikacija izvršena je u ovom prikazu radi lakšeg orijentiranja korisnicima. Međutim, preostali dokumenti pružaju podatke o raznovrsnoj vojnoj problematici, koja je ipak interesantna i za one, koji se bave općim pitanjima suvremene historije. Radi toga za ovu tematsku cjelinu najpogodnije je da se materija razvrsta u nekoliko podgrupa.

U prvu podgrupu svrstani su dokumenti o ratnim planovima, strategijskim i operativnim koncepcijama (dokumenti broj: 12, 49, 50, 65, 112, 153, 215, 220, 223, 228, 232, 238, 244, 249, 260, 261, 270, 287, 289, 293—294, 296—297, 306, 310, 313 i 332) vlade, vojnih krugova i raznovrsnih obavještajnih službi i organa. Ovdje su uključeni i dokumenti iz kojih se mogu izvlačiti podaci o mjerama mobilizacije i koncentracije trupa, kao i općim pripremama zemlje za predstojeći rat.

Druga podgrupa obuhvata dokumente (broj: 28, 35, 46, 49, 50, 65, 118, 119, 131, 179, 211, 296 i 315) o vojnim procjenama situacije u zemlji i inozemstvu u odnosu na mogućnosti jugoslovenskih oružanih snaga za odbranu ili pak za izvršavanje drugih ciljeva (npr. namjera za okupiranje sjevernog dijela Albanije, pripreme za prozor prema Solunu, itd.).

Treća podgrupa sadrži dokumente (19, 63, 76, 100, 123, 130, 131, 136, 138, 205, 241, 275, 283, 285, 299 i 316) o privrednim, industrijskim, trgovinskim i drugim aranžmanima u vezi sa snabdijevanjem oružanih snaga i djelimične procjene o raznim zalihama za ratne potrebe. Proučavanjem ovih dokumenata dolazi se do zaključka da su jugoslovenske oružane snage u razmatranom vremenskom periodu, u snabdijevanju najvažnijom ratnom tehnikom i rezervnim dijelovima, bile orijentirane i prema tome ovisne od proizvoda ratne industrije potencijalnih agresora (Njemačke i Italije). Ova ovisnost protezala se na gotovo čitavu ekonomiku zemlje, što je čak bilo poznato talijanskim i njemačkim planerima agresije (npr. dokumenat br. 241 »Instrukcije nemačkog Ministarstva inostranih poslova od 15. juna 1940. poslaniku u Beogradu da jugoslovenskoj vladi ukaže na potpunu ekonomsku zavisnost Jugoslavije od sila Osovine posle ulaska Italije u rat«). U tom smislu mogu se razmatrati i već naznačeni dokumenti podgrupe »peta kolona« iz tematske cjeline »Unutrašnja politika i stanje«, pošto je preko ekonomske penetracije fašističkih sila bilo pospješeno i petokolonaško djelovanje u zemlji.

Posljednju podgrupu sačinjavaju gotovo svi preostali dokumenti (19, 25, 27—28, 31—32, 34, 38, 41, 43, 54, 55, 58, 60, 62, 65, 77, 82, 83, 86, 89, 91, 94, 97—98, 101, 105, 113, 125, 143, 183, 200, 211, 224, 228, 239, 246, 249, 253, 256, 281, 284 i 334) u kojima se, u potpunosti ili djelimično, iznose podaci o stanju u vojsci (organizacija, moral, snabdijevnost, brojna stanja jedinica, itd.), potrebnim i odobrenim kreditima, nabavkama, vojnoj privredi i sličnim problemima. Ova podgrupa usko je ve-

zana sa prethodnom, pa se tek uporednim proučavanjem dokumenata mogu stvarati cjeloviti zaključci o stanju u bivšoj jugoslovenskoj vojsci i njenoj spremnosti za odbranu zemlje. I po službenim dokumentima stiže se zaključak da, u godinama pred agresiju, stanje u vojsci nije pružalo realne perspektive za očuvanje integriteta zajednice jugoslovenskih naroda.

Ovim prikazom obuhvaćeni su i razvrstani samo važniji dokumenti, karakteristični za naznačene probleme. Međutim, iz preostalih dokumenata takođe se mogu izvlačiti djelimični podaci za navedene tematske cjeline, bez obzira na to što su oni pretežno općeg karaktera (diplomatska prepiska, razni izvještaji i obavještenja, telegrami, zaključci o ličnostima, itd.).

Bez obzira na to što je u prvoj knjizi zbirke *Aprilski rat 1941.* sabran veći broj originalnih dokumenata iz arhiva i službene prepiske državne uprave i oružanih snaga Kraljevine Jugoslavije, ne postoje takvi podaci o brojnom stanju na osnovu kojih bi se mogli izvesti zaključci o nacionalnoj i socijalnoj strukturi vojske (starješinskog i vojničkog sastava), ukupnoj količini pojedinih vrsta i tipova naoružanja, stanju zaliha — odnosno onih pokazatelja koji bi omogućili stvarnu retrospektivu o vojsci u cjelini. Radi toga historičar će biti prinuđen da ove podatke pronađe u drugim izvorima ili pak da očekuje da će izaći u sljedećoj knjizi zbirke.

Korisnost ove knjige nesumnjiva je za sve istraživače i naučne radnike iz oblasti suvremene historiografije. Međutim, objavljeni dokumenti u ovoj knjizi interesantni su i za širi krug čitalaca iz raznih profesija (politikoloških, ekonomskih, pravnih, prosvjetnih), jer pružaju šira saznanja iz raznih oblasti i ukazuju na stvarno stanje, koje je u datom vremenu preovladalo u Kraljevini Jugoslaviji. Zbog ovih i drugih razloga, većina dokumenata iz knjige zainteresiraće radničku, školsku i studentsku omladinu i generacije koje, kroz životnu praksu, nisu upoznale prilike u bivšoj državi. Svim čitaocima, objavljeni dokumenti za period mart 1938. — decembar 1940. godine, dobro će doći za stvaranje kompleksnijih zaključaka o Kraljevini Jugoslaviji i njenim oružanim snagama.

Napori izdavača ove knjige uspješno su završeni i utoliko je veća njihova obaveza da i druga knjiga ove zbirke čim prije izađe iz štampe. Jer, jedino kada se objave svi dokumenti za period od januara do zaključno aprila 1941. godine moći će se stvarati potpuniji zaključci o državi i vojsci Kraljevine Jugoslavije i uzrocima sloma u aprilskom ratu 1941. godine.

Dr Veseljko HULJIC